

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

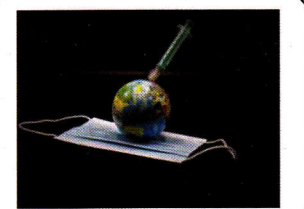
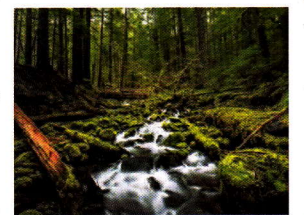
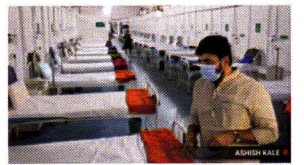
April-2021 Volume-11 Issue-11

Recent Trends in Social Sciences

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

*'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)*

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

April-2021 Volume-11 Issue-11

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD

<i>Nguyen Kim Anh</i> [Hanoi] Vietnam	<i>Prof. Andrew Cherepanow</i> Detroit, Michigan [USA]	<i>Prof. S. N. Bharambe</i> Jalgaon[M.S]
<i>Dr. R. K. Narkhede</i> Nanded [M.S]	<i>Prof. B. P. Mishra,</i> Aizawal [Mizoram]	<i>Prin. L. N. Varma</i> Raipur [C. G.]
<i>Dr. C. V. Rajeshwari</i> Pottikona [AP]	<i>Prof. R. J. Varma</i> Bhavnagar [Guj]	<i>Dr. D. D. Sharma</i> Shimla [H.P.]
<i>Dr. Abhinandan Nagraj</i> Benglore[Karanataka]	<i>Dr. Venu Trivedi</i> Indore[M.P.]	<i>Dr. Chitra Ramanan</i> Navi ,Mumbai[M.S]
<i>Dr. S. T. Bhukan</i> Khiroda[M.S]	<i>Prin. A. S. Kolhe Bhalod</i> [M.S]	<i>Prof.Kaveri Dabholkar</i> Bilaspur [C.G]

Published by- Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No
1	Study of Biodiversity of Phytoplankton and Zooplankton of A Fish Culture Pond and Wild Village Pond of Bhilawadi in Sangli District MS Rakshanda. L. Shinde, Swpnali. B. Lad	1-5
2	Physico-Chemical Characterization of Farmland Soil in Some Villages of Palus Taluka, Dist. Sangli (Maharashtra) Dhanashri V. Bandgar, Urmila V. Bandgar	6-7
3	Studies of Physicochemical Parameters to Assces the Water Quality of River Yerrala for Drinking Purposes in Palus and Khanapur Tehsil (Sangli Distra) Kamble P. D, Lad S. B., Suryawanshi P.T.	8-11
4	Physico-Chemical Analysis of Borewell Water Samples of Palus Taluka Dist-Sangli, MS, India Urmila V.Bandgar, Dhanashri V. Bandgar	12-14
5	Investigation of Antioxident Activity and Total Phenolic Content in Red Raspberry Rakshanda. L. Shinde	15-16
6	Impact of Saltwater Intrusion on the Agricultural Land of Coastal Tract: An Investigation Along Malvan Coast, Maharashtra Nilesh.K. Susware, Jagdish B. Sapkale, Balu L.Rathod, Vinaya N. Susware	17-20
7	The study of natural Symmetry of dihedral group (D_n) Namrata. N.Patil, Rakshanda. L. Shinde	21-28
8	Management and Performance of States in Sustainable Development Goals (SDG): An Analysis Mr. Aditya Rajendra Ankush	29-31
9	An Analysis of Data Visualization Methods and Techniques in MS Excel Rituja Ravindra Vyapari	32-35
10	Exploring Dalit Consciousness in Baby Kamble's The Prisons We Broke Dr. Shivaji D. Sargar, Navale Dattatray Prabhakar	36-37
11	History of Indian Cinema and Women's portrayal Farheen Tai	38-41
12	Challenges and Opportunities in the Sustainable Agriculture Development in India Dr. Ashok Shamrao Patil	42-45
13	Comparative Thermal Analysis Studies on Gel Grown Crystals of Li, Cu and Mixed Li-Cu tartrate Dadaji V. Sonawane	46-48
14	Recent Trends, Methods and Problems in Geographical Education Dr. Jadhav Hanumant Lahu	49-50
15	Education is the Key of Sustainable Development for Future Mr. Suresh Ragho Pagar	51-53
16	Service Industry - Opportunities Challenges and Recent Initiatives in India Dr. G. M. Hugar	54-56
17	"Jhansi Rani of Travancore": Assessing the Pioneering Contributions of Accamma Cherian to the Nationalist Movement in Travancore Abhishek Abraham Mathews	57-59
18	Ecommerce Testing Mr. Dnyaneshwar Fairrao Pathrikar, Mr. Dattatraya Bhikaji Raymal, Mr Hushikesh Rajendra Lahane	60-62
19	Technological Revolution: The Future of Agriculture Mr. Shivaling B. Rajmane	63-64
20	Economic Empowerment of Women in India Mr. Manish Annasaheb Maske	65-67
21	The Role Employee Participation in Human Resource Development Prof. Deepali R. Chandramore	68-70
22	Geographical Study of Tribal Main Workers in Nashik District, Maharashtra Rajendra S. Pawar	71-74
23	An Overview of Digital Revolution for Implementing the New Trends of Online Marketing Dr. Arti C. Lokhande	75-76
24	Over The Top (OTT) Platforms In India: Issues And Challenges - An Empirical Study Sujith.T.S, Dr.M.Sumathy	77-78
25	The Geographical Study of Rural Settlements Size in Daund Tahsil, Pune District(MS) Mr. Parkhe Sakharam Baban, Dr. Chimangunde Vishavraj S	79-82
26	Importance of E-Resources: Issues and Challenges Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb	83-86
27	Importance Enterprise Resource Planning (ERP) in Business: A Study Gourab Das, Subrata Das	87-90
28	Feature Based distance Measurement Approach for Detection, Verification and Authentication of Individual Ghughe Vijaymala Tanaji	91-95

A Study of Benifit and Challenges of Goods and Service Tax (GST) In Retail Industry in India Mr. Sanjay J. Kasabe, Dr. Bharat Patil	96-99
Artificial SuperIntelligence : Present View and Future Prospects Prof Yaseera Tausif Nevrekar, Dr Saima Shaikh	100-106
Recent trends in Psychological Research Rakhonde M.K.	107-108
Dr. B. R. Ambedkar: As A Real Humanist Dr. Jagadish Asode	109-111
Dr. B. R. Ambedkar's Idea of Socio-Political Philosophy Dr. Madhuri Chougule	112-114
The Importance of Health Facilities in Badalpur Block District Jaunpur: A Geographical Study Babita Shukla, Dr. Sanjay Kumar Singh	115-122
मानवी कल्याणासाठी शाश्वत विकासाची आवश्यकता सहा. प्रा. कैलास सत्यवान शेलार	123-127
उत्तर महाराष्ट्रातील कृषी प्रक्रिया योग्य शेतमालाचे उत्पादन व विपणनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास सहा. प्रा. शशिकांत सूर्यभान खेमनर, प्रा. डॉ. जे. आर. भोर	128-131
महिला सक्षमीकरण आणि उद्योजकता प्रा. डॉ. अलका दहिकर	132-134
आदेशात्मकता निरपेक्ष, आदेशवाद आणि सार्वत्रिकता: एक तौलनिक अध्ययन (आर. एम. हेअर व ईम्यन्युअल कांटच्या संदर्भात) डॉ. नरेंद्र वसंत रघटाटे	135-139
उत्तर प्रदेश लोकसभा चुनाव 2014 मे मतदान करने वाले का स्थानिक विश्लेषण: एक भौगोलिक अध्ययन डॉ. संजय कुमार सिंह, जयप्रकाश	140-146
पशू संसाधन का स्थानिक वितरण प्रतिरूप: जनपद हरदोई का भौगोलिक विवरण डॉ. संजय कुमार सिंह, निशात फतीमा	147-154
जनपद गोण्डा मे न्यूनतम समर्थन मूल्य का गेहूं और जौ फसल के उत्पादन श्र क्षेत्र पर प्रभाव का एक भौगोलिक अध्ययन अखण्ड प्रताप पाल, डॉ. (श्रीमती) पुष्पा सिंह	155-161
सिंचाई सुविधाओं का कृषी विकास पर प्रभाव शिवपुरी जिले मे विशेष संदर्भ में बीरेन्द्र कुमार अहिरवार	162-166
बुद्धी प्रामाण्यवादी विचारवंत मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या कार्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास डॉ.संभाजी संतोष पाटील	167-171
अनुसूचित जातीच्या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. डॉ. वसंत तुकाराम नाईक, नारायण हनमंतराव पांचाळ	172-175

**आदेशात्मकता, निरपेक्ष आदेशवाद आणि सार्वत्रिकता : एक तौलनिक अध्ययन
(आर. एम. हेअर व इम्युन्युअल कांटच्या संदर्भात)**

डॉ. नरेंद्र वसंत घटटे

सहायक प्राध्यापक (तत्वज्ञान) श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना

१९७२ मध्ये आर.एम.हेअर यांनी त्यांच्या "Language of Marals" ह्या ग्रंथात नैतिक भाषेचे स्वरूप व कार्ये याविषयी विवेचन करतांना असे प्रतिपादले आहे की, नैतिक भाषेद्वारे, कृतिविषयक मार्गदर्शनाचे म्हणजेच उपलब्ध असणाऱ्या कृतिविषयी मार्गदर्शन करित असते. त्यांचे हे मत अतिनीतिशास्त्रातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत 'आदेशवाद' (Prescriptivism) म्हणून प्रख्यात झाला. त्यांच्या आदेशवादानुसार नैतिक निर्णयांद्वारे करण्यात येणारे कृतिविषयक मार्गदर्शन केवळ श्रोत्यांसाठीच असते असे नव्हे तर वक्ता आणि इतर सर्व त्या आदेशला बांधील असतात. यावरून एकंदरीतच नीतीची भाषा ही सार्वत्रिक (Universal) असते.

Origin of Research Problem -संशोधनाच्या समस्येचा उगम :-

नैतिक भाषेचा स्वरूपाविषयीची चर्चा पद्धतशीरपणे G.M.Moore यांच्या 'Principia Ethica' या ग्रंथापासून सुरुवात झाल्याचे समजण्यात जरी येत असले तरी आणि अतिनीतिशास्त्राचा 'Principia Ethica' असल्याने नमूद करण्यात येत असले तरी असे चिंतन यापूर्वी बर्ले आणि ह्यूम ह्यांचा लिखाणात सुद्धा दिसून येते. अधिनीतिशास्त्रात विभिन्न सिद्धांत-निसर्गवाद, व निसर्गवाद, भावनिकवाद, आदेशवाद, इ. दिसून येतात. त्यातला त्यात आदेशवाद हा अलिकडील साठ वर्षांतच प्रत्ययास यायला लागला आहे, असे समजण्यात येते. परंतु नैतिक तत्वांच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन करतांना इम्युन्युअल कॉन्ट यांनी सुद्धा आदेशवादी भूमिका स्वीकारून नैतिक निर्णय हे 'नैतिक आदेश' (Moral law) सुद्धा असल्याचे म्हणतात. त्याचप्रमाणे कॉन्टने सुद्धा नैतिक निर्णयाचे पर्यायाने नितिच्या भाषेचे स्वरूप सांगतांना सार्वत्रिकतेची संकल्पना अत्याधिक महत्त्वाची असल्याचे नमूद केले आहे. किंबहुना सार्वत्रिकतेच्या अभावात कुठलेही नैतिक निर्णय असूच शकणार नाही असे त्यांचे मत दिसून येते.

प्रस्तुत लेखात नितिच्या भाषेच्या स्वरूपाचे हेअरच्या आदेशवादी भूमिकेतून अध्ययन करतांना कांटच्या मताचे संदर्भ तपासून दोघांची तुलना आवश्यक ठरते.

Interdisciplinary Relevance:- आंतरशाखीय संबंध

प्रस्तुत अध्ययन नितिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्शनीतिशास्त्र यांच्याशी आहे. त्याचप्रमाणे एखादे नैतिक निर्णय सार्वत्रिक असू शकते का? याविषयी चिंतन करतांना विधीशास्त्रातील तत्वांशी त्याचे नाते जोडणारे दिसत असल्यामुळे आपल्या अध्ययनाचा संबंध विधीशास्त्राशी सुद्धा जोडता येऊ शकतो. नैतिक निर्णय मानवी आचरणाना मार्गदर्शक आणि सार्वत्रिक ठरत असतील तर आणि मनुष्य एक सामाजिक प्राणि असेल तर आपल्या अध्ययनाची उपयोगिता समाजशास्त्रीय अध्ययनाकरीता प्रस्तुत ठरवी.

Review of Research And Development In The Subject :-

International status- आंतरराष्ट्रीय स्थिती:-

Denisc Meyerson(1979) 'Against Prescriptivism in Ethics

Harry J. Gensler (1976) The prescriptivism in Completeness Theorem –Mind 85(340)589-596

Anthony Skelton(2001) Review of R.M.Hare Sorting out Ethics (Review) Australasian Journal of Philosophy 79(4)583-585

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरू आहे.

National Status&राष्ट्रीय स्थिती:-

D.Y.Deshpande-Ethical problems & S.W.Gaidhane

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, राष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरू आहे.

Significance of the study:- अभ्यासाची प्रासंगिकता

प्रस्तुत अध्ययनाद्वारे २०व्या शतकातील अधिनीतिशास्त्रीय तत्वज्ञान आर.एम.हेअर यांच्या अधिनीतिशास्त्रीय चिंतनाची तुलना १९व्या शतकातील बुद्धीवादी तत्वज्ञान इम्युन्युअल कॉन्ट च्या मताशी करण्यात येणार असून नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन केवळ २०व्या शतकातच नव्हे तर तत्पूर्वीही झालेले आहे. हे दाखवू त्यासोबतच अधिनीतिशास्त्रात अशा तौलनिक अध्ययनाला भरपूर वाव असल्याचे दिसून येईल.

Obejective - प्रकल्पाची उद्दिष्टे

मानवी आचरणाच्या संदर्भात सार्वत्रिकता या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.

आर.एम.हेअर यांच्या नीतिच्या भाषेविषयक मतांचा अभ्यास करणे.

इम्यॅन्युअल कॉन्ट यांचे नीतिविषयक मत जाणणे.

इम्यॅन्युअल कॉन्ट आणि आर.एम.हेअर यांच्या उपरोक्त मताची परस्पर तुलना.

नैतिक निर्णयाला वस्तुनिष्ठता असू शकते काय? या समस्येचा विचार करणे.

Methodology- संशोधन पद्धती

प्रस्तूत अध्ययन तौलनिक स्वरूपाचे असल्यामुळे आपण विश्लेषणात्मक आणि संश्लेषणात्मक ह्या दोन्ही संशोधन पद्धतींचा अवलंब करू. हेयर संपुर्ण नीतिच्या भाषेला आदेशात्मक भाषेचा एक प्रकार असल्याचे मानतात, जी वर्णनात्मक किंवा वस्तुस्थितीविषयक भाषेपेक्षा भिन्न असते. याच कारणाने आदेशात्मकतेवर आधारित नैतिक शब्द तथा निर्णयाच्या अर्थाचे स्पष्टिकरण केले जाते. नीतिच्या भाषेचा संबंध प्रत्यक्षापणे मानवी आचरणाशी असतो. त्यांचा विचार आहे की, आदेशात्मक भाषेचे क्षेत्र फार व्यापक आहे ज्याच्या अंतर्गत अज्ञार्थक वाक्य, न-नैतिक मूल्यात्मक निवेदन आणि नैतिक निर्णय यांचा समावेश होतो. आदेशात्मकता -अर्थात कोणाला काही करणे किंवा न करण्यासाठी म्हणणे किंवा त्याचे मार्गदर्शन करणे- या भाषेच्या या सर्व रूपांची मुलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. 'लॅंग्वेज ऑफ मॉरल्स' या पुस्तकात आदेशात्मक भाषेच्या वरील सर्व स्वरूप आणि वस्तुस्थितीविषयक भाषेची त्याची भिन्नता याचे विस्तृत विवेक केलेले आढळते. एखाद्या व्यक्तीने कोणती नैतिक तत्त्वे स्वीकारली आहेत या प्रश्नाचे उत्तर तो काय करतो, त्याचे आचरण कोणत्या प्रकारचे आहे याचे अध्ययन करून मिळू शकते. म्हणजेच व्यक्तीचे आचरण हे त्याने कोणत्या नैतिक तत्त्वाचा स्वीकार करून केले आहे यावरून कळते. नैतिक तत्त्वांचा आविष्कार कृतिवृत्त होत असतो. याचे कारण हे आहे की नैतिक तत्त्वाचे कार्य आचरणाविषयी मार्गदर्शन करणे असते. नतिची भाषा ही आदेशपर भाषेचाच एक प्रकार ठरते. म्हणून ज्या भाषेतून या समस्या मांडण्यात येतात त्या भाषेचे स्वरूप समजावून घेणे नितांत गरजेचे ठरते. हेयर नीतिच्या भाषेचे आदेशपर स्वरूप स्पष्ट करताना दोन मुद्दे स्पष्ट करतात ज्यावरून नतिची भाषा (Language of Morals) आदेशपर (Prescriptive) असल्याचे स्पष्ट होते. हेयर नीतिची भाषा आदेशात्मक आहे हे मान्य करतात. त्यांच्या मते नैतिक निर्णयास दोन कार्य असतात - मूल्यात्मक आणि वर्णनात्मक. यावरून असे म्हटले जाते की नैतिक निर्णयास दोन अर्थ असतात - मूल्यात्मक अर्थ आणि वर्णनात्मक अर्थ. यापैकी मूल्यात्मक अर्थ प्रधान तर वर्णनात्मक अर्थ गौण असतो. वर्णनात्मक अर्थच नैतिक निर्णयाला सार्वत्रिक बनवित असतो. परंतु या निर्णयाचा प्राथमिक अर्थ जो असतो. त्यामुळे नीतिच्या भाषेचे कार्य आदेशपर असते. याद्वारे आपण एखाद्यास वस्तू किंवा कृतीची भलावण करून स्वतः किंवा इतरांना निवड करण्याविषयी मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करित असतो. म्हणून नीतिची भाषा मुख्यत्वे आदेशपर असते जी न-ज्ञानात्मक असते. हेयरचे दुसरे पुस्तक 'फ्रिडम एंड रिज्जन्' जे १९६३ मध्ये प्रसिध्द झाले. यात तो असे सांगतो की, जे खास करून नैतिक आदेश असतात त्यांच्या ठिकाणी सार्वत्रिक होण्याची क्षमता असली पाहिजे. एखादी कृती नैतिक दृष्ट्या चांगली आहे या कारणाकरिता तुम्ही ती करावी असा आदेश मी देत असेल तर समान परिस्थितीत तुम्ही अथवा इतर कोणीही ती कृती पुनः करावी अशी बाजू मला घेता आली पाहिजे.

नैतिक निर्णयाचे प्रथम तत्त्व -आदेशात्मक- या विषयापेक्षा या निर्णयाचे एक अन्य महत्त्वपूर्ण तत्त्व -सार्वत्रिकता- याचा विचार येथे करणार आहे. आपण पाहिलेच आहे की, नैतिक निर्णयाच्या आदेशात्मक अर्थासोबतच या निर्णयाच्या वर्णनात्मक अर्थाला सुध्दा हेयर विशेष महत्त्व देतो. याचे कारण हे आहे की, त्यांच्या विचारानुसार हाच वर्णनात्मक अर्थ नैतिक निर्णयांना खरोखरीच 'सार्वत्रिक' निर्णय बनवितो. नैतिक निर्णयाच्या सार्वत्रिकतेबरोबर वर्णनात्मक अर्थाला अनिवार्यतः संबध्द मानीत हेयर म्हणतात की, 'तर्कसंगतरीत्या हे मानणे अशक्य आहे की, नैतिक निर्णय वर्णनात्मक आहे परंतु ते सार्वत्रिक नाही....जे तत्त्वज्ञ सार्वत्रिकतेचा अस्वीकार करतात ते हे माणण्यास बाध्य आहे की, नैतिक निर्णयांना वर्णनात्मक अर्थ नसतो.'^१ हेयरच्या विचारांनी हे स्पष्ट होते की, ते नैतिक निर्णयाकरीता सार्वत्रिकते बरोबरच वर्णनात्मक अर्थाला सुध्दा अनिवार्य मानतात. कारण वर्णनात्मक अर्थ जो दुस्यम आहे तोच अर्थ नैतिक निर्णयाला सार्वत्रिक बनवितो. आदेशात्मकते सारखेच सार्वत्रिकता सुध्दा या निर्णयाचे अनिवार्य स्वरूप आहे, ज्याच्या अभावात यांना नैतिक निर्णय म्हटल्या जाऊ शकत नाही. जेव्हा हेयर एखाद्या निर्णयाला 'सार्वत्रिक निर्णय' म्हणतो तेव्हा त्याचा तात्पर्य हाच होय की, तो निर्णय सारख्या परिस्थितीमध्ये सर्वच सारख्या वस्तुंवर कोणत्याही अपवादाशिवाय अनिवार्यतः लागू होतो. या दृष्टिकोणातून वर्णनात्मक निर्णय तथा नैतिक निर्णयात कोणतेही अंतर नाही कारण दोन्हीही सारख्याच रूपात सार्वत्रिक निर्णय होत. या साम्याला हेयर स्पष्ट करताना उदाहरण देतात की, 'जर मी एखाद्या वस्तुस लाल म्हणतो तेव्हा मी त्याच्या सारख्या अन्य वस्तुंना सुध्दा लाल म्हणण्यास तर्कतः बांधिल आहे आणि जर मी एखाद्या वस्तुस चांगला 'क' म्हणतो तेव्हा मी त्यासारख्या कोणत्याही 'क' ला चांगले म्हणण्यास बांधिल आहे.... सुसंगत दृष्ट्या हे माणणे अशक्य आहे की नैतिक निर्णय वर्णनात्मक आहे आणि ते सार्वत्रिक नाही. याच गोष्टीला दुसऱ्या प्रकारे असे म्हटले जाते की जो तत्त्वज्ञ सार्वत्रिकतेचा अस्वीकार करतो तो त्या विचाराला मानण्यास प्रतिबध्द आहे की नैतिक निर्णयाचा कोणताच वर्णनात्मक अर्थ नसतो.'^२ याप्रकारे हेयरचे हे निश्चित मत आहे की, सार्वत्रिकता सुध्दा वर्णनात्मक निर्णयासारखेच नैतिक निर्णयाचे अनिवार्य वैशिष्ट्य आहे.

वस्तुतः सार्वत्रिकतेसंबंधी ह्याच वैशिष्ट्यामुळे आपण सारख्या गुणांनी युक्त दोन व्यक्तीपैकी एकाला चांगला आणि दुसऱ्याला वाईट किंवा दोन सारख्या कर्मापैकी एकाला योग्य आणि दुसऱ्या कर्माला अयोग्य म्हणू शकत नाही. जर असे केले तर आपल्या निवेदनात तार्किक विसंगती उत्पन्न होणे अनिवार्य आहे. याचे कारण हे आहे की सार्वत्रिकता सुध्दा वर्णनात्मक शब्दांसारखीच नैतिक शब्दांच्या अर्थाचा अनिवार्य भाग आहे. हेयच्या अनुसार, नैतिक निर्णयात निर्देश, परामर्श आणि आदेशाव्यतिरिक्त एक महत्वाचे तत्त्व सार्वत्रिकता असते ज्यामुळे सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयात अंतर केल्या जाऊ शकते. हेय या संदर्भात काही असे तर्क प्रस्तुत करतो ज्यांच्या आधारावर सामान्य आदेशांपासून नैतिक निर्णयाला वेगळे केल्या जाऊ शकते. या तर्कामध्ये सार्वत्रिकतेचा नियम हा प्रमुख असल्याचे म्हटल्या जाते, ते तर्क खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) हेयच्या अनुसार, नैतिक निर्णय निश्चितरीत्या सार्वत्रिक असतात. दुसऱ्या शब्दात, सारख्या परिस्थितीत नैतिक निर्णय सर्वव्यक्तींवर सारख्या प्रमाणात लागू होते. जर असे केल्या गेले नाही तर अर्थात एखादे कारण सांगून कधी स्वीकारल्या गेले किंवा कधी नाकारल्या गेले तर त्यात तार्किक विसंगती उत्पन्न होईल. याप्रकारे हेय हे मानतात की, वस्तुस्थितीविषयक निर्णयांसारखेच नैतिक निर्णय सुध्दा निश्चितरीत्या सार्वत्रिक असतात. सामान्य आदेशात सार्वत्रिकतेचे तत्त्व नसते. सामान्य आदेशाच्या पालनात व्यक्तीला स्वातंत्र्य असते. परंतु नैतिक निर्णय (आदेश) यात ही स्वतंत्रता व्यक्तीला नसते. नैतिक निर्णयात एक प्रकारची बांधिलकी असते. सार्वत्रिकतेच्या या तत्त्वाने हे सुध्दा स्पष्ट होते की, नैतिक निर्णयात व्यापकतेचे तत्त्व सुध्दा अंतर्भूत असते जे सामान्य आदेशात दिसत नाही. यावरून हे स्पष्ट होते की, नैतिक निर्णयाला सामान्य आदेश मानल्या जाऊ शकत नाही.

येथे हे उल्लेखनिय आहे की, सार्वत्रिकतेच्या नियमासंदर्भात हेयच्या मतावर कांटच्या विचारांचा पर्याप्त प्रभाव पडलेला दिसतो. कांट नैतिक नियमाला आदेश म्हणतो, ते पुढीलप्रमाणे :

- १) सोपाधिक आदेश (Hypothetical Imperative) २) निश्चितार्थक आदेश (Assertorical Imperative),
३) निरूपाधिक आदेश (Categorical Imperative)

कांटच्या मतानुसार, जी कृती निरूपाधिक आदेशानुसार म्हणजेच त्या तत्त्वानुसार होते तीच कृती करणे आपले कर्तव्य असते आणि म्हणून तीच कृती योग्य असते. सापेक्षा आदेशानुसार कृतीचे मूल्यमापन केल्यास त्यात एकवाक्यता येणार नाही. परंतु निरूपाधिक आदेशानुसार कृतीचे मूल्यमापन केल्यास त्यात एकवाक्यता येऊ शकते.

कांटच्या मतानुसार हा नियम सर्वांना लागू पडतो. तसेच हा एक 'आदेश' आहे, आदेश म्हटला की तो सर्वांना बंधनकारक असतो. म्हणून ह्या नियमानुसार प्रत्येकाने कृती करायला पाहिजे. 'आदेश' या शब्दावरूनच हे स्पष्ट होते की, हा शब्द एखादे कर्म करणे किंवा न करण्याकरीता बाध्य करतो. कांटच्या अनुसार, प्रत्येक आदेशात 'पाहिजे' हे अवश्य अंतर्भूत असते. म्हणजेच प्रत्येक आदेश मानवाला हे सांगतो की, अमुक एक कर्म करायला पाहिजे किंवा नाही. थोडक्यात, कांटच्या मते, निरूपाधिक आदेशात एकमेव नैतिक आदेश आहेत. तसेच याची बाध्यता बाह्य नसून आंतरीक असते.

निरूपाधिक आदेश कर्तव्य सांगतो. म्हणजेच सद्द्वर्तन नैतिक कर्तव्यानुसार किंवा कर्तव्याशी सुसंगत असू शकेल. परंतु जेव्हा ते कर्तव्य करण्याच्या हेतूने (from duty) केले जाते तेव्हाच त्याला नैतिक मूल्य लाभते.

या संदर्भात कांट म्हणतो, नैतिक कृतीचे मूल्य त्या कृतीच्या फळाच्या निरपेक्षा असते. कांटच्या मते मानवाने आपल्या आवडी निवडी, इच्छा, आकांक्षा, कल, विकार आणि भावना यापैकी काहीही असोत, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून, त्याची उपेक्षा करून, त्यांच्यावर आपले स्वामित्व प्रस्थापित करावयाचे व शुध्द नीतिनियमाचा आदर्श समोर ठेवून इतर कोणत्याही हिताहिताचा विचार न करता आपली शुध्द व्यावहारिक प्रज्ञा आदेश देते किंवा आज्ञा करते म्हणून त्याचे निरपेक्षापणे पालन करावे हेच कांटच्या मते 'कर्तव्य' (Duty) ठरते. असा आदेश आपली शुध्द प्रज्ञा किंवा बुद्धी देत असते व निरूपाधिक रीतीने, म्हणजे कर्मफलाची यत्किंचितही अपेक्षा न धरता तिच्या आदेशाचे पालन करणे यालाच कांट खऱ्या अर्थाने निरूपाधिक आदेशाचे तत्त्व (categorical imperative) म्हणतो.³

कांटने आपल्या 'ग्राऊंडवर्क ऑफ दी मेटाफिजिक्स ऑफ मॉरल्स' ('Groundwork of The Metaphysics of Morals') या पुस्तकात इतर नैतिक नियमांसोबतच सार्वत्रिकतेच्या नियमाला सुध्दा अनिवार्य नियमाच्या रूपात स्वीकारले आहे. या नियमाची व्याख्या करतांना ते म्हणतात की, जर मी एखादे कर्म करू इच्छितो तर मला स्वतःला हा प्रश्न विचारयला हवा की काय, अन्य सर्वव्यक्तीने ते कर्म करावे - अर्थात काय ते कर्म करणे सार्वत्रिक नियम व्हायला हवा. ते अशा प्रत्येक कर्माला अनैतिक मानतात जे सार्वत्रिकतेच्या ह्या नियमाविरुध्द आहे - अर्थात ज्यास करतेवेळी व्यक्ती या नियमाचे उल्लंघन करतो. हेय, कांटच्या याच नियमाचे समर्थन करतो. यासंबंधात हेय लिहीतात, 'हे विचारणे की या परिस्थितीत मी 'क' हे कर्म करावे काय? (एक छोटेशे परंतु महत्त्वपूर्ण संशोधनासोबत कांटच्या भाषेचा प्रयोग करीत) हे विचारणे आहे की, काय मी ही इच्छा करतो की अशा परिस्थितीत 'क' निर्मित कर्म करण्याप्रति मी कोणत्या प्रकारच्या दृष्टिकोणाचा अवलंब केला पाहिजे.'⁴ याप्रकारे हे स्पष्ट आहे की सार्वत्रिकतेच्या नियमाचे प्रतिपादन करतांना हेय कांटच्या विचारांनी अवश्य प्रभावित झालेले दिसतात.

कांटच्या निरुपाधिक आदेश विषयीच्या सिध्दांत आणि हेयरचा आदेशवाद यांचा अभ्यास करतांना या दोघांच्या मतांमध्ये काही प्रमाणात साम्य आढळून येते. हे साम्य म्हणजे दोघांच्याही मतात आपल्याला सार्वत्रिकता आढळून येते. तसेच दोघांचेही मत आदेशवादी असल्याचे किंवा त्यांची भाषा आदेशपर असल्याचे दिसून येते हे होय. परंतु हे साम्य असतांना देखील त्या दोघांच्या मतांमध्ये काही भेदही आपल्याला आढळून येतात. तो भेद हा की जेथे कांटची भाषा किंवा आदेश हे आदर्श नीतिशास्त्रांतर्गत येतात किंवा त्यांची भाषा ही आचरणाच्या नियमांसंदर्भात लागू होते तशी हेयर यांची भाषा नव्हे. हेयर यांचे कार्य हे नीतिशास्त्रांतर्गत येणाऱ्या भाषेच्या विश्लेषणांतर्गत म्हणजेच अतिनीतिशास्त्रीय भाषा होय किंवा त्यांचे क्षेत्र हे अतिनीतिशास्त्रीय आहे. ते भाषेच्या विश्लेषणाचा अभ्यास करतात. ते आचरणा संदर्भात कोणतेही नियम देत नाही. तसेच कांटचा निरुपाधिक आदेशाचा सिध्दांत हा सार्वत्रिक आहे. परंतु कांटची ही सार्वत्रिकता नैतिक होय तर हेयरच्या आदेशवादातील सार्वत्रिकता ही नैतिक नसून तार्किक आहे. परंतु या दोघांची तुलना केली असता असे आढळते की, जेव्हा कांट निरुपाधिक आदेशाचा विचार करतो तेव्हा त्यात आदेश हा लपलेला असतोच. याद्वारे तो श्रोत्यास एखादा उपदेश, आदेश, सल्ला, मार्गदर्शन, परामर्श देत असतो. तुम्ही असे असे आचरण करावे याविषयी त्याद्वारे मार्गदर्शनच घडत असते. तसेच हेयर आपल्या आदेशवादाद्वारे ही हेच कार्य करीत असतो.

- २) सामान्य आदेश आणि नैतिक नियमांत भिन्नतेचा एक मुख्य आधार तर्काद्वारे नैतिक निर्णयांच्या समर्थनाला म्हणता येईल. अर्थात नैतिक निर्णयांचे (आदेशांचे) समर्थन तर्काद्वारे केल्या जाऊ शकते, परंतु सामान्य आदेशांच्या समर्थनार्थ हे आवश्यक नाही की त्यांचे तर्काद्वारे समर्थन केल्या जावे. 'एक व्यक्ती जो आदेश देते तो तार्किकरीत्या बाध्य नाही की ते तर्क प्रस्तुत करावे की कां त्याच्या आदेशाचे पालन करावे. परंतु एक व्यक्ती जेव्हा हे म्हणते की 'तुम्ही ते करावे' तर त्यांच्या निवेदनात हे अंतर्भूत आहे की काही असे कारण (तर्क) आहेत ज्याने त्यांच्या आदेशाचे पालन व्हावे'^९ या संदर्भात आपण असे म्हणू शकतो की, सामान्य आदेशात व्यक्तीची आपली इच्छा असते, परंतु नैतिक निर्णयात व्यक्तीची इच्छा अंतर्भूत नसते, तरी नैतिक निर्णय सार्वत्रिक असतो. नैतिक निर्णयात तर्काची आवश्यकता स्वीकारली जाते. म्हणून हे नैतिक निर्णय (आदेश) सामान्य आदेशांपासून भिन्न आहेत.

हेयरने आपले दुसरे पुस्तक 'फिडम एंड रिजन' मध्ये 'तार्किक नियमांच्या' रूपात सार्वत्रिकतेचे विस्तृत विवेचन केले आहे. यासंबंधी त्यांचे म्हणणे आहे की, 'नैतिक निर्णय त्याचप्रकारे सार्वत्रिक होत ज्याप्रकारे वर्णनात्मक निर्णय - अर्थात नैतिक निर्णय आणि वर्णनात्मक निर्णय दोघांनाही वर्णनात्मक अर्थ असतो; परंतु जो सार्वत्रिक नियम नैतिक निर्णयांच्या या वर्णनात्मक अर्थाला निर्धारित करतो तो केवळ अर्थासंबंधी नियमच नसतो तर तो एक महत्वपूर्ण नैतिक सिध्दांत होय..... 'तार्किक सिध्दांत' याच्याशी माझा तात्पर्य शब्दांच्या अर्थासंबंधी सिध्दांताशी आहे...मी हे मानीत आलो की 'पाहिजे' शब्द तथा इतर नैतिक शब्दांचा अर्थ यप्रकारे होतो की जो व्यक्ती त्याचा प्रयोग करतो तो त्याद्वारे आपल्या स्वतःला सार्वत्रिक नियमाचे पालन करण्याकरिता प्रतिबद्ध करतो. हाच सार्वत्रिकतेचा नियम होय. सार्वत्रिकतेच्या नियमाचे उल्लंघन करणे तार्किक दोष आहे, नैतिक दोष नाही. हा सिध्दांत आपल्याला सांगतो की असे करणे तार्किक दृष्ट्या दोन विसंगत निर्णय देणे होय.'^६ हेयर द्वारा सार्वत्रिकतेच्या वरील केल्या गेलेल्या स्पष्टिकरणावरून हे पूर्णपणे स्पष्ट होते की ते याला 'तार्किक नियमांच्या' रूपात स्वीकार करतात; अतः त्यांचा हा नियम कांटच्या नैतिक नियमा पासून निश्चितरीत्या भिन्न आहे. आपल्या या सार्वत्रिकतेच्या तार्किक नियमांच्या आधारावरच हेयर नैतिक निर्णय तथा आज्ञा (आदेश) यात फरक करतात.

- ३) सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयामध्ये हा एक फरक आहे की, सामान्य आदेश एकाच व्यक्तीला नियोजित करतो, परंतु नैतिक निर्णय अनेक लोकांना (एकपेक्षा जास्त) अनेक प्रकारच्या नैतिक कार्यासाठी नियोजित करू शकतो.

हेयरच्या विचारात सार्वत्रिकतेचा नियमच नैतिक निर्णयांना तर्कसंगत निर्णय बनवितो सिंगरने सुध्दा नैतिकतेचा आकार कांटप्रमाणेच सामान्यीकरणाच्या रूपात व्यक्त केला आहे. तथापी त्यात मुलभूत फरक आहे. कांटच्या सामान्यीकरणाचा संबंध प्रेरणेशी, क्रिया, इच्छेशी आहे तर सिंगरचे सामान्यीकरणाचे तत्त्व परिणामांविषयी आहे. परिणामांविषयी असले तरी ते आकारीक आहे हे मात्र निश्चित. तो त्यास 'सामान्यीकरण' तत्त्व म्हणतो. ते म्हणजे 'एका विशिष्ट पध्दतीने प्रत्येक व्यक्ती वागत असतो, त्या वर्तनाचे परिणाम अवांछनीय असता कामा नये.' यातील व कांटच्या तत्वातील फरक सिंगरने स्वतः स्पष्ट केला आहे.^९

वरील विवेचनावरून नैतिक निर्णयांच्या सार्वत्रिकतेविषयी काही महत्त्वाची मुद्दे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :

- १) नैतिक निर्णय आदेशात्मकते सोबतच अनिवार्यतः सार्वत्रिक सुध्दा असतात.
- २) तार्किक दृष्ट्या अनिवार्यतः प्रतिबद्ध करतो की त्याचा तो नैतिक निर्णय सारख्या परिस्थितीत सर्वत्र मनुष्यांवर सारख्या रूपात लागू होतो ज्याचा तो स्वतः एक घटक आहे.
- ३) तो आपल्या नैतिक निर्णयांना सार्वत्रिक निर्णयांच्या रूपात स्वीकार करण्यात तार्किक दृष्ट्या प्रतिबद्ध असतो.
- ४) आदेशवादांच्या अनुसार सार्वत्रिकतेचे हे तत्त्व सर्वत्र नैतिक निर्णयात अनिवार्यतः विद्यमान असते.
- ५) हेच तत्त्व या निर्णयांना वस्तुस्थितीविषयक निर्णयांसारखे वस्तुनिष्ठ बनविते आणि सोबतच यास भावनात्मक निर्णयांपासून वेगळे करते.
- ६) याच्या अभावात आपण कोणत्याही निवेदनाला किंवा निर्णयाला 'नैतिक निर्णय' म्हणू शकत नाही.

७) आदेशवादानुसार, सार्वत्रिकता आणि आदेशात्मकता ही दोन्ही तत्त्वे नैतिक निर्णयाची अनिवार्य वैशिष्ट्ये ओहट ज्यांच्या अभावात आपण कोणत्याही निवेदनाला 'नैतिक निर्णय' ही संज्ञा देऊ शकत नाही.

८) नैतिक निर्णयाकरिता जे तर्क दिले जाते त्याचे सार्वत्रिकरण होणे अनिवार्य आहे.

९) नैतिक निर्णयाकरिता सार्वत्रिकतेबरोबरच वर्णनात्मक अर्थसुध्दा महत्वाचा आहे.

१०) सार्वत्रिकते संदर्भात हेयर कांटच्या मताने प्रभावित होतो.

११) कांटच्या सार्वत्रिकतेचा नियम आणि हेयरचा सार्वत्रिकतेचा नियम यात काही भिन्नता आहे. हेयरचा सार्वत्रिकतेचा नियम 'तार्किक नियम' होय तर कांटचा सार्वत्रिकतेचा नियम 'नैतिक नियम' आहे.

१२) आपल्या सार्वत्रिकतेच्या नियमाद्वारे हेयर नैतिक नियम आणि आज्ञा किंवा सामान्य आदेशात फरक करतात.

१३) सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयात फरक असा की, सामान्य आदेश विश्वस्त रूपात एकाच व्यक्तीला नियोजित करतो तर नैतिक आदेश एकाच वेळी अनेकांना अनेक प्रकारच्या नैतिक कार्याकरिता नियोजित करू शकतो.

१४) सार्वत्रिकतेचा नियमच नैतिक निर्णयांना तर्कसंगत निर्णय बनविते.

हेयर, नीतिच्या भाषेला मुख्यतः आदेशात्मक मानतात तसेच आज्ञा, आदेश, मार्गदर्शन करणे हा त्याचा प्राथमिक अर्थ व त्याचे वर्णन करणे हा दुसऱ्या अर्थ ते मानतात. तसेच वर्णनात्मक अर्थावरच त्याची सार्वत्रिकता ही अवलंबून असते. तसेच वर्णनात्मक अर्थ हा गौण असला तरी तो कधीही अनुपस्थित नसतो. म्हणून संपूर्ण नीतिची भाषा ही सार्वत्रिक असते असे हेयरचे मत आहे. हेयर नीतिच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक भाषेत भेद करीत नसल्याने हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व तो दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतो. म्हणजे मूल्यात्मक नैतिक भाषेप्रमाणेच मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा (आदेशात्मक भाषा) ही दोन्ही वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे एकच असल्यामुळे दोन्ही सारख्या रूपात सार्वत्रिक आहे.

परंतु आपण आत्ताच वर उल्लेखिल्या प्रमाणे या दोन्ही भाषा प्रकार - मूल्यात्मक भाषा आणि मार्गदर्शन पर भाषा-भिन्न-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्त्व एकाचे असेल तेच दुसऱ्याचे असणार नाही आणि म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व, जर हेयरच्या आदेशवादी सिध्दांताला मानले तर, ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही.

आपल्या अध्ययनाच्या संदर्भात आपण काही गोष्टी विशेषत्वाने लक्षात घ्यायला पाहिजे की, नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात वर्णनात्मक अर्थ कधीही गैरहजर नसतो, तो निकष असतो तसेच त्यामुळेच नैतिक निर्णय सार्वत्रिक ठरते, तसेच वस्तुनिष्ठ ठरते. म्हणून मूल्यमापनपर नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात वर्णनात्मक अर्थच महत्त्व विसरून जाता यावयाचे नाही. किंबहुना वर्णनात्मक अर्थच या निर्णयांच्या संदर्भात मूलभूत असतो असे म्हणावे लागेल. तसेच, मूल्यनिवेदन वस्तुनिष्ठ ठरतात. या संदर्भात असे म्हणता येते की, भावनिकवादाने मूल्यनिवेदनाची वस्तुनिष्ठता नाकारली. परंतु हेयर यांनी पुन्हा ती वस्तुनिष्ठता या निवेदनाच्या (नैतिक निर्णयांच्या) सार्वत्रिकतेच्या वैशिष्ट्यावर आधारित राहून मिळवून दिली. हेयर असे करताना वर्णनात्मक अर्थाला महत्त्व देत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१ डिमरी, डॉ. मुकेशचंद्र पाश्चात्य नीतिदर्शन, भारतिय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, २०००, पृ. नं. २७७

२ Hare, R. M. Freedom and Reason, P. No. 15, 16

३ जोशी, ग. णा. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, (खंड २), पृ. क्र. १०७७

४ Hare, R. M. Freedom and Reason, P. No. 69, 70

५ मिश्र, डॉ. हृदय उन्नत नीतिशास्त्र, षेखर प्रकाशन, ईलाहाबाद, तृतीय नारायण संस्करण, २००२, पृ. क्र. ३६

६ Hare, R. M. Freedom & Reason, P. No. 30, 32, 33

७ वाडेकर, दे. द. मराठी तत्त्वज्ञान महाकोष, (खंड दोन) पृ. क्र. २.२३२ आ

८ Harrison, Jonethan 'Ethical Naturalism' from Encyclopedia of Philosophy (Vol. 3-4) Edt. by Paul Edward, Macmillan, New York, Reprint, Edition 1972, Hare, R. M. Language of Morals,

९ Warnock, G. J. Contemporary Moral Philosophy, Macmillan & Co. Ltd. London, 1967

१० रेगे, मे. पु. पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे, प्रथम आवृत्ती, जून १९७४.

११ गायधने, डॉ. सुरेंद्र नीतिशास्त्रीय आदेशवाद, २००४

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email- rbhole1965@gmail.com

Visit-www.jrdrvb.com

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
